

CZESŁAW WALESA
Lublin

PSYCHOLOGICZNA ANALIZA ZMIAN W ROZWOJU RELIGIJNOŚCI CZŁOWIEKA

I. WPROWADZENIE W PROBLEMATYKĘ

Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka jest bardzo trudna. Wielka liczba zmiennych tego rozwoju oraz ich nieokreśloność i nieujmowalność zniechęca badacza do zajmowania się tą problematyką. Wydaje się więc, że na etapie eksploracji pola problemowego trzeba zająć się tym, co w każdym rozwoju jest najbardziej oczywiste, wyraziste i niekwestionowalne, a mianowicie – zmianą rozwojową.

Teoretyczne ujęcie zmian w rozwoju religijności, czyli przedstawienie odpowiednich relacji pomiędzy nimi, a zwłaszcza kierunku tych zmian oraz ich efektów – stanowi bezpośrednio i główne zadanie tego artykułu. Zadaniem zaś pośrednim, ale niemniej istotnym, jest próba przedstawienia specyfiki, czyli natury rozwoju religijności człowieka, gdzie kierunek tego rozwoju zajmuje miejsce centralne. (Por. Catechesis 1995; Giambalvo i in. 1996; Maccari 1996; Przetacznik-Gierowska, Tyszkowa 1996; Schweidler 1996; Toyohiko 1996; Laurence 1997; Subbotsky 1997).

Opis specyfiki rozwoju religijności, a także próba uprawomocnienia tego opisu obejmuje szereg etapów niniejszej pracy. Myślowa wędrówka poprzez te etapy obejmuje również literaturę przedmiotu. Wskazanie na literaturę z adnotacją „por.” jest zaproszeniem Czytelnika do pogłębienia niektórych wątków myślowych, do skonfrontowania ich ze sposobem myślenia innych autorów, do uzupełnienia wiedzy przydatnej do zrozumienia tego, co stanowi rzecz unikalną w rozwoju religijności itp.

1. *Określenie religijności*

Religijność stanowi osobową i pozytywną relację człowieka do Boga. Religijnością jest także więź, obcowanie, współbycie oraz usytuowanie wobec Boga, ostateczne zaangażowanie w obcowanie z Bogiem czy system zachowań osoby żyjącej wobec Boga. Wśród zaś wielu określeń treściowych można zaproponować własne: „Religijność jest to podziw i niewysłowiona tęsknota oraz najgłębszy poryw ku Bogu wraz z wszechogarniającym poczuciem Rzeczywistości i pragnieniem najwyższego szczęścia oraz niekończącego się życia”. (Por. Maraschin 1995; Dorahy i in. 1997; Schütz 1997).

Strukturalna definicja religijności sprowadza się do przedstawienia jej parametrów (istotnych dziedzin, sfer, aspektów, płaszczyzn), którymi są: świadomość religijna, uczucia religijne, decyzje religijne, więź ze wspólnotą osób wierzących, praktyki religijne, moralność religijna, doświadczenia religijne i formy wyznania wiary. Można je traktować nie tylko jako sposób opisu religijności i kategorie do grupowania danych, ale też jako formy bycia człowieka pozostającego w kontakcie z Bogiem, jako uogólnione wskaźniki religijności oraz osi odniesienia dla przeżyć religijnych. (Por. O'Connor 1996; Biel i in. 1997; Roussillon 1997; Walesa w druku).

2. *Określenie rozwoju religijności*

Rozwój religijności człowieka stanowi następstwo zmian w kierunku wyższej jakości jego życia usytuowanego wobec Boga.

Podwyższenie poziomu jakości życia w rozwoju religijnym następuje poprzez udoskonalenie więzi człowieka z Bogiem. Pod względem psychicznym człowiek tak się wtedy zmienia, iż coraz bardziej czuje się podmiotem tej więzi, a życie traktuje autotelicznie i jakby odwewnętrznie. W dalszej części pracy zostanie dokładniej omówiona wyższa jakość życia religijnego – na podstawie wypowiedzi mistrzów życia wewnętrznego. (Por. Baumeister, Schütz 1997; Medin i in. 1997).

Rozwój religijny może występować jako:

- 1) Stawanie się: (1) jak gdyby z niczego lub (2) z czegoś istniejącego.
- 2) Przekształcanie się struktur religijności jako:
 - (1) doskonalenie się form religijności aktualnej i potencjalnej;
 - (2) powiększanie strefy aktywności religijnej i możliwej kompetencji;

(3) doskonalenie w zakresie ukierunkowywania zmian, czyli wynajdywania coraz lepszego kierunku rozwoju;

(4) organizowanie nowych struktur religijności i reorganizowanie już istniejących;

(5) integrowanie pojedynczych struktur religijności w coraz to większe całości, które dzięki temu na nowo się modyfikują (por. Walesa 1994b; Gibbs, Moise 1997; Shah, Higgins 1997).

Podstawą i jak gdyby fundamentem omawianego rozwoju aktualnego jest kształtowanie się potencjalności osobniczej, która usadowiona jest w potencjalnie rozwojowym (1) wewnętrznym, ukształtowanym przez zadatki dziedziczne i nabytki aktualne oraz poprzez dotychczasowe dojrzewanie, przeżyte doświadczenia i różnego rodzaju uczenie się, jakie zaistniało w dotychczasowej historii życia jednostki, oraz (2) zewnętrznym, którym jest korzystne dla rozwoju środowisko, np. rodzina czy wspólnota osób wierzących i dobre „siedlisko”, czyli taki układ czynników psychicznych, społecznych i ekologicznych, który w całości jest sprzyjający dla wzrostu religijności (np. wolność, świadomość, godność i odpowiedzialność stanowią najbardziej właściwe i adekwatne „siedlisko” religijności). (Por. Keltikangas-Järvinen, Terav 1996; Walesa 1996; Bamberg 1997; Hummel, Holyoak 1997; Sensibaugh, Yarab 1997; Walesa, Rzechowska 1996; 1997).

II. ZMIANY SPECYFICZNE DLA ROZWOJU RELIGIJNOŚCI

Jakie zmiany w rozwoju człowieka mają charakter specyficzny w aspekcie jego religijności? Najogólniej mówiąc – polepszające jego relację do Boga. Są to zmiany ilościowe i jakościowe, dotyczące zarówno struktury, jak i funkcji religijności. Zmiany te obejmują procesy transcendowania zarówno wertykalnego (np. przenoszenie cech z reprezentacji ojca na obraz Boga), jak i horyzontalnego (np. przenoszenie cech rodziny na wspólnotę kościelną w ramach transferu instytucjonalnego). Dotyczą kształtowania osiągnięć rozwojowych (np. obrazu Boga) i przygotowywania zasobów wewnętrznych, zabezpieczających możliwości rozwoju (jak np. rozwijanie wartości wyższych) oraz zewnętrznych (jak np. nawiązanie nowych relacji w Kościele). Mogą to być zmiany zarówno konstytutywne, czyli dla religijności istotne, jak i konsekwentne, czyli pochodne, nieistotne. Zmiany np. dotyczące transformacji obrazu Boga powodują przekształcenie całej religijności człowieka. Zmiany zaś dotyczące słuszności lub niesłuszności danego czynu w warunkach tu i teraz – mogą być jedynie

pochodną aktualnego stanu świadomości religijnej lub nawet czymś dokonującym się niejako poza religijnością. (Por. Bulkeley 1995; Fruyt 1996; Charlton 1997; Howe, Courage 1997; Johnston i in. 1997; Ulanov 1997).

Niektóre spośród zmian istotnych są centralne, przeobrażające w komponentach najbardziej decydujących o biegu życia religijnego. Zmiany te mogą zaistnieć w momencie rozpoczęcia uczestnictwa w życiu wspólnoty osób wierzących. Dziecko np. przejawia w takiej wspólnocie tendencję do partycypacji w życiu religijnym osób dorosłych, a one wykazują tendencję do wprowadzania go w wyższe zasady życia religijnego. Dzięki temu tworzy się nadzwyczaj życiodajny układ dynamiczny. Omawiana społeczność jako wspólnota kościelna dysponuje nie tylko zasadami wyższego poziomu życia religijnego, ale i kluczem znaczeniowym do symboli religijnych (w tym także do znaków i języka religijnego) oraz do Biblii, liturgii i Drogi. (Por. Banerjee 1997; Church 1997; Gump, Kulik 1997; Mc Adams i in. 1997; Posavac i in. 1997; Vedeler 1997).

III. STADIA ZMIAN W ROZWOJU RELIGIJNOŚCI

Empiryczne badania nad ontogenetycznymi początkami religijności (Walesa 1992) sugerują to, że w pierwszej połowie 1. r. ż. nie występują jej przejawy. Przy sprzyjających jednak warunkach rozwojowych pod koniec 1. r. ż. takie przejawy można zaobserwować. Spośród wspomnianych dziedzin religijności najbardziej wyrazista i nośna okazuje się więź ze wspólnotą osób wierzących. (Por. Gellatly 1997; Imai, Gentner 1997; Sarid, Breznitz 1997; Needham, Bailargeon 1997).

Osiągnięcia szczytowe w rozwoju religijnym są trudne do określenia, a tylko one mogą wskazać na stadium najwyższe – stanowiące kierunek zmian w rozwoju religijnym. Danych pomocnych do określenia tych osiągnięć i stadium najwyższego dostarczają empiryczne badania religijności mistrzów życia wewnętrznego. Dane te wskazują również na obszary osobliwe w rozwoju religijności, w których przestają obowiązywać zasady kumulatywności osiągnięć rozwojowych, a pojawiają się jakościowo nowe przejawy religijności, np. niezwykłe doświadczenia religijne (Walesa 1994a). Szczytową formę osiągnięć w omawianym rozwoju stanowi ukształtowanie religijności względnie pełnej (przez niektórych badaczy nazywanej „dojrzałą”) i otwartej. (Por. Huber 1997; Goodnow 1997).

Problematykę omawianych stadiów uzupełnia zagadnienie regularności zmian w rozwoju religijnym w aspekcie wertykalnym, horyzontalnym, holis-

tycznym, czasowym i ogólnie mówiąc – systemowym. Zmiany te mają więc właściwe dla religijności powiązania przebiegające odpowiednio przez jej sfery. Sfera więzi ze wspólnotą osób wierzących często okazuje się podstawą, a zarazem polem zachodzących zmian rozwojowych. (Por. Acredolo, Goodwyn 1997; Taylor, Carlson 1997).

Zmiany w rozwoju religijności mają określoną kolejność – zarówno w całej religijności, jak i w poszczególnych jej sferach. W miarę np. przemian rozwojowych prowadzących do kształtowania pojęcia Boga, pojawiają się u dziecka czy młodego człowieka kolejne formy antropomorfizmu: od wyobrazeniowego, fizycznego i uczuciowego (np. dziecko mówi, że Bóg ma w niebie także łóżko), poprzez czysto ludzki (np. Bóg ma ręce, oczy, brodę) i kyrialny (np. Bóg jest władcą na tronie) oraz superantropomorfizm (np. Bóg widzi wszystko, nawet przez sufit) aż do moralnego (np. Bóg odznacza się cechą hojności, prawdomówności). Te kolejne zmiany mają swoje odbicie w rodzaju uczuć dziecka czy młodego człowieka, w treści jego modlitw, w ujmowaniu religijnych źródeł dobra i zła moralnego i w innych dziedzinach jego życia. (Por. Bryant, Roazzi 1997; Flavell i in. 1997; London i in. 1997; Myerson i in. 1997).

Kolejne zmiany w rozwoju religijności nie mają jednakowego znaczenia strukturalnego i wskaźnikowego. Wśród tych zmian pojawiają się takie, które mają istotnie inną jakość niż poprzednie. Rozpoczynają one nowe stadium w rozwoju religijności. (Por. Bruner i in. 1996; Guin i in. 1996).

IV. CAŁOŚCIOWE UJMOWANIE ZMIAN W ROZWOJU RELIGIJNOŚCI

Określona zmiana w religijności człowieka zaznacza się specyficznie w poszczególnych jego komponentach i dziedzinach – dotycząc całości jego życia. W niniejszej pracy interesuje nas całość operacyjna i określona przez wspomniany układ parametrów religijności. W jakim aspekcie i przy jakich warunkach oraz kryteriach ujmujemy tę całość? W aspekcie np. egzystencjalnym istotne dla ukształtowania całości w rozwoju religijności są momenty życiowo doniosłe, jak np. wtajemniczenie sakramentalne i momenty kryterialne typu ważniejszych wydarzeń w strumieniu życia religijnego, jak np.: doświadczenie obecności Boga, wykrycie źródła motywacji do własnej praktyki, doznanie olśnienia dającego zrozumienie kryteriów dobra i zła moralnego. W aspekcie zaś dziejów życia danej jednostki istotny dla tej całości jest określony ciąg zachowań religijnych: „żeby to nie było wytężenie się jedno – jak mówił C. K. Norwid – ale cały człowiek” w sensie jego indywidualnej historii. Dzięki

temu człowiek żyje w polu znaczeń religijnych, które się rozciągają na pełny bieg jego życia. W aspekcie sytuacyjnym, jak np. w liturgii sakramentu pojednania, która tworzy swoistą całość jakby naturalną – mogą być zaangażowane wszystkie dziedziny religijności, na co wskazuje sposób uczestniczenia osób (różne są wskaźniki tego uczestniczenia) w zgromadzeniu liturgicznym. W aspekcie badawczym istotne wskaźniki religijności, jak np. modlitwa i to, co jest oznaką jej głębi (np. mimika twarzy czy postawa ciała), intensywności, wielkości, które pozwalają ująć nie tylko całość religijności, lecz także jej odmiany. (Por. Svenson, Malmsten 1996; Busemeyer i in. 1997).

Całościowa zasada organizacji zmian rozwojowych ma podstawy w wewnętrznych właściwościach elementów składowych religijności w danym okresie życia. Gdy np. u dziecka 5-letniego występują zmiany w obrazie Boga w kierunku większej duchowości (m.in. zmniejsza się wtedy antropomorfizm) – to organizują one zmiany w całej religijności. Obraz Boga stanowi indywidualną, a jednocześnie względnie kompletną część religijności o bardzo istotnej pozycji w jej całości ze względu na powiązanie strukturalne oraz funkcję pełnioną względem pozostałych jej części i komponentów. Tak więc obraz Boga jest strukturalną i funkcjonalną częścią religijności dziecka 5-letniego, wydzieloną w sposób jasny i wyraźny oraz dobrze wyartykułowaną. (Por. Nardi 1996; Baron 1997).

Niektóre komponenty ekspresyjno-wykonawcze lub narracyjne pełnią szczególną rolę w kształtowaniu całościowych form religijności. Rola np. muzyki, narracji, dramatu w całościowym organizowaniu religijności i życia religijnego wydaje się nie tylko nadzwyczaj efektywna, ale i niezastępowalna: w sytuacjach indywidualnych i wspólnotowych, zwykłych i uroczystych, prostych i skomplikowanych. Życie religijne jednostki kształtuje się np. tak, że otwiera się ona na narrację biblijną o Abrahamie, że odbiera i przyswaja tę opowieść, a następnie włącza ją do swoich struktur religijności. Narracja ta wchodzi w życie tej jednostki i współkreuje jej nowy sposób istnienia. (Por. Oppenheim i in. 1997; Schumacher 1997).

Zmiany rozwojowe ujmowane w kategoriach całościowych dotyczą wielopłaszczyznowej egzystencji człowieka. W przebiegu swego religijnego rozwoju egzystuje on na wielu poziomach: (1) fizycznym, biologicznym, psychicznym i duchowym; (2) indywidualnym i społecznym; w aspekcie (3) wewnętrznym i zewnętrznym; (4) jednostkowym i diadycznym (dialogowym); na płaszczyźnie (5) natury i kultury; (6) historycznej i ekologicznej; (7) w formie statycznej lub dynamicznej itp. Nie są to rzeczywistości poddzielane czy występujące kolejno, ale wzajemnie się przenikające. (Por. Baltes 1997; Meyer, Kieras 1997).

Zmiany dotyczące rozwoju religijnego zachodzą nie tylko w człowieku, ale i w jego otoczeniu, gdyż jednostka religijna (1) wybiera inne otoczenie, m.in. i przez to, że wchodzi w skład odpowiedniej społeczności (Kościoła); (2) traktuje to otoczenie jako podarowane jej przez Boga, a więc w sposób przyjazny; (3) dostrzega w nim znaczenia religijne. (Por. Cosmides, Tooby 1996; Tarr i in. 1997).

W analizowanej religijności nie muszą być ujęte wszystkie aspekty relacji do Boga, ale jedynie te, które wydają się strukturalnie konieczne i wskaźnikowo istotne. W miarę religijnego rozwoju procesy, potrzeby i tendencje ze świata spraw interesownych i tzw. użytecznych zanikają, a nasilają się przeżycia należące do świata darmowości i bezinteresowności. (Por. Newman i in. 1997; Wegner 1997).

Religijność jest całością dynamiczną, pozostającą w procesie nieustannego stawania, nawet wtedy, gdy w niektórych jej częściach następuje pogorszenie. Dopóki całość jest w procesie ukierunkowanego stawania się, kształtowania i dynamicznego trwania – mamy do czynienia z rozwojem. (Por. Bootzin 1997; Rottenstreich, Tversky 1997).

V. KIERUNEK ZMIAN W ROZWOJU RELIGIJNOŚCI

Rozwój religijności w kierunku wyższej jakości więzi człowieka z Bogiem wskazanego przez biografie religijne mistrzów życia wewnętrznego (por. Waleśa 1994a) – ujmujemy w systemie „makro”, gdy orzekamy w perspektywie całej biografii, lub też w systemie „mikro”, gdy o kierunku zmiany mamy orzekać tu i teraz. (Por. Kaldestad 1996).

Końcowe stadium rozwoju religijności, określone za pomocą empirycznego badania mistrzów życia wewnętrznego jest kryterialne dla wyznaczenia kierunku zmian i dla charakterystyki wszystkich pozostałych stadiów rozwoju. (Por. Acredolo, Goodwyn 1997).

1. *Psychologiczno-formalne wskaźniki kierunku zmian w rozwoju religijności*

Jako wyróżnione czynniki kierunku rozwoju przyjmijmy główne psychologiczno-formalne charakterystyki względnie pełnej religijności. Zostały one

wyłonione w wyniku wspomnianych już empirycznych badań mistrzów życia wewnętrznego (Walesa 1994a). Są to:

- 1) wolność, która implikuje też prawdę;
- 2) świadomość, która implikuje rozumność i mądrość, a także umiejętność i trafne odczytanie wymagań rzeczywistości, zwłaszcza dziejowej czy historycznej;
- 3) miłość, która implikuje dobroć oraz międzyludzkie spotkanie, a weryfikuje się w miłości nieprzyjaciół;
- 4) szczęście, którego podstawą jest akceptowanie swego życia;
- 5) intymność jako dogłębne obcowanie z drugim człowiekiem (a także z Jezusem Chrystusem) – na podstawie rozeznania tożsamości własnej oraz tego drugiego;
- 6) interioryzacja, czyli transformacja różnych treści, a przede wszystkim religijnych z planu zewnętrznego do wewnętrznego;
- 7) integracja, która implikuje też równowagę psychiczną, duchową i religijną o określonej ruchliwości, stałości i trwałości;
- 8) autonomia, czyli poczucie bycia podmiotem i traktowania zasad jako własnych, mimo że wiele z nich pochodzi od różnych autorytetów;
- 9) transcendowanie, czyli wertykalne i horyzontalne przekraczanie ograniczeń; implikuje to otwartość;
- 10) relacje osobowe lub osobowe formy ustosunkowania do Boga i do ludzi, a nawet w jakimś zakresie do rzeczy nieożywionych jako do stworzeń Bożych;
- 11) znakowe ujmowanie zjawisk religijnych, dzięki czemu wielkie symbole i figury, jak np. biblijna figura Abrahama zostają uobecnione w życiu osoby wierzącej i życie to przekształcają;
- 12) obiektywizacja i poczucie realizmu jako ujęcie tożsamości siebie i tej rzeczywistości, w którą wchodzi człowiek religijny, a zarazem jako wolność od wszelkich złudzeń, urojeń i zniekształceń powodowanych mechanizmami obronnymi, np. procesami projekcji, idealizacji, tłumienia;
- 13) doskonałość i spełnienie życia na danym etapie jego rozwoju;
- 14) pokój i poczucie realizowania wartości wyższych;
- 15) owoce życia religijnego, z czym łączy się ciąg dokonań opartych na wierze radykalnej, a także szczególna kompetencja w sferze religijności.

Przedstawione charakterystyki kierunku rozwoju religijnego rozpatrywane nawet odrębnie działają w sposób skomplikowany. Wolność np. może być rozpatrywana jako wartość na nieosiągalnym horyzoncie, ku któremu zmierza dana jednostka. Wolność osiągnięta może determinować i wyznaczać kierunek rozwoju jako swoiste podłoże, z którego ten kierunek wyrasta. Wolność zaś

jako nabytek rozwojowy może określony kierunek zabezpieczać, podtrzymywać i stabilizować. (Por. Lopez i in. 1997; Peters i in. 1997; Worley 1997).

2. Treściowe wskaźniki kierunku zmian w rozwoju religijności

Pod względem treściowym kierunek rozwoju religijności wyznacza depozyt wiary Kościoła. Niektóre znajdujące się w nim prawdy są bardziej centralne i bardziej ludziom „drogie” (bo otoczone osobistymi znaczeniami), dotyczące bardziej aktualnych problemów i konfliktów życiowych. Na podstawie jednak wypowiedzi wspomnianych mistrzów życia wewnętrznego ustalono krótką listę treściowych charakterystyk, ukierunkowujących rozwój religijności (poczynając od najczęściej wymienianej):

- 1) naśladowanie Jezusa Chrystusa;
- 2) zjednoczenie z Bogiem;
- 3) współuczestniczenie z Kościołem w problemach egzystencjalnych otoczenia (świata);
- 4) życie w obecności Bożej;
- 5) uczestniczenie w Eucharystii;
- 6) zaufanie Bogu;
- 7) żywa wiara potwierdzona działaniem;
- 8) uczestniczenie w krzyżu Jezusa Chrystusa;
- 9) miłość nieprzyjaciół;
- 10) wypełnianie woli Bożej;
- 11) przebaczenie tym, którzy wobec nas zawinili;
- 12) wierność swojemu powołaniu;
- 13) codzienne nawracanie się.

Wszystkie te kierunki są zbieżne do tego samego, a wystąpienie jednego z nich implikuje wszystkie pozostałe, np. realizowanie miłości nieprzyjaciół obejmuje naśladowanie Jezusa Chrystusa i wypełnianie woli Bożej oraz przebaczenie tym, którzy wobec nas zawinili, a także uczestniczenie w krzyżu Jezusa Chrystusa, zjednoczenie z Bogiem itd. (Por. Orchard 1997).

Świadomość kierunku rozwoju własnej religijności nie jest czymś niezmiennym. Na podstawie rozmów z mistrzami życia wewnętrznego można przypuszczać, że są też momenty gwałtownego rozjaśnienia, zobaczenia rzeczy jakby w świetle błyskawicy. Rozjaśnienie to dokonuje się dzięki nadzwyczajnej koncentracji procesów poznawczych i uczuciowych albo też dzięki rzadko występującym niezwykle doświadczeniom religijnym. (Por. Prilleltensky 1997).

Zidentyfikowanie i zachowanie kierunku rozwoju religijnego może się również dokonywać metodą „podążania” za wierzącym rodzicem, nauczycielem lub mistrzem. Następuje wtedy identyfikowanie się z nim w dziedzinie jego kompetencji religijnych i podzielenie jego myśli, uczuć i decyzji. (Por. Avia 1997).

Ponieważ życie religijne jest wielowątkowe, a treść, ku której zmierza rozwój religijności, jest wieloznaczeniowa – więc kierunek tego rozwoju przeinacza się i jak gdyby ginie raz po raz. Wymaga to od człowieka religijnie aktywnego nieustannego wykrywania coraz to lepszego kierunku własnego rozwoju. Ktoś np. najpierw dąży do nieokreślonych form doskonałości, później do życiowych ideałów reprezentowanych przez lepiej znanych i lubianych świętych, a w końcu do ideału reprezentowanego przez Jezusa Chrystusa, zwłaszcza w momencie Jego męki i zmartwychwstania. (Por. Johnson 1997; Posavac i in. 1997).

Nasuwa się również pytanie: Czy system religijności na danym etapie jej rozwoju może być traktowany jako model, do którego ma się zbliżać system ukształtowany w okresie poprzednim? Czy np. religijność dorosłego stanowi model dla religijności dziecka? Wydaje się, że nie. Religijność dziecka stanowi odrębny od dorosłego i swoiście autonomiczny system. Potwierdza to pragmatyka Kościoła dotycząca procesu beatyfikacyjnego dzieci oraz to, że właśnie dzieci odbierają przesłanie w wielkich objawieniach (np. Fatima czy Lourdes) i przekazują je światu ludzi dorosłych. (Por. Smyers 1996).

VI. EFEKTY ZMIAN W ROZWOJU RELIGIJNOŚCI

Efekty zmian w rozwoju religijności przybierają różnorodny charakter – od nadzwyczajnych doświadczeń aż do zwyczajnych sprawności czy kompetencji potrzebnych do codziennego obcowania z Bogiem, do spełniania ceremonii liturgicznych czy wykonywania określonej posługi. Te efekty niekiedy pojawiają się nagle, ale najczęściej na skutek stopniowych i kumulacyjnych zmian. Zazwyczaj dotyczą one całej religijności, ale niekiedy w sposób wyrazisty przejawiają się tylko w jednej dziedzinie, np. w obrębie świadomości czy sferze praktyk religijnych. Jeżeli np. pod wpływem udziału w liturgii nastąpiło u dziecka religijne zrozumienie określonych symboli, to efekt zmiany zaznacza się najbardziej w świadomości religijnej, ale określone współbrzmienie zaznacza się także w innych dziedzinach religijności, zwłaszcza w praktykach. (Por. Wulff 1996; Frankovsky, Baumgartner 1997).

Osiągnięcia czy efekty zmian w rozwoju religijności mają charakter ciągły, a jednocześnie w każdym okresie życia są swoiście zakończone spełnieniem. U człowieka występuje jednak pragnienie dalszego, jak najpełniejszego rozwoju religijnego, zwłaszcza od momentu wejścia na drogę wiary radykalnej i decyzyjnie czynnej. W ślad za wiarą radykalną idzie przemiana zwana nawróceniem. (Por. Hunsberger i in. 1996; Özelsel 1997; Puffal 1997).

Odrębny problem stanowią przyczyny, uwarunkowania i powody zmian oraz ich efektów. Zagadnienie to przedstawiłem w artykule *Czynniki rozwoju religijności (analiza psychologiczna)* (Walesa 1996). Stajemy tu przed perspektywą nie tylko reprezentacji zmian oraz ich efektów, czyli teoretycznego opisu, lecz także przed próbą ich wyjaśnienia, czyli przedstawienia ich genezy, antecedenków, przyczyn, uwarunkowań, czynników zarówno zmiany, jak i stałości źródeł rozwoju. To wszystko zaś sprowadza się do jednego pytania na poziomie opisu: „Jakie zmiany oraz ich efekty prowadzą do tego, że ludzie egzystują na coraz to wyższym poziomie życia religijnego?” oraz jednego pytania na poziomie wyjaśnienia: „Jak to się dzieje, że te zmiany oraz ich efekty powodują transformację ludzkiego życia, wznoszą człowieka na wyższy poziom egzystencji i dokonują pozytywnej, a zarazem jakościowo istotnej przemiany ludzkiego bytowania?” (Por. Helwig 1997; Kendler i in. 1997; Pipp-Siegel, Foltz 1997).

Zmiany w rozwoju religijnym zachodzą na różnych płaszczyznach funkcjonowania: biopsychicznej, społecznej, duchowej, kulturowej i ściśle religijnej i ten fakt pozwala zrozumieć niektóre antynomie w omawianym rozwoju. Religijność np. dziecka o prostszych strukturach i funkcjach, ale też o mniejszej liczbie komponentów destrukcyjnych – niekiedy jawi się jako bardziej wartościowa niż religijność człowieka dorosłego. Wspomniana antynomia często zachodzi pomiędzy warstwami omawianej rzeczywistości, np. między niekontrolowaną warstwą biopsychiczną i duchową. Widoczna jest ona u tych osób, które szczerze pragną życia duchowego, a jednocześnie nie mogą wyzwolić się ze skłonności np. do alkoholu czy lenistwa. (Por. Rogoff, Hofsten 1997).

Efekty zmian w rozwoju religijności ujmowane w układzie wspomnianych parametrów wskazują na podstawowe struktury i funkcje religijności:

1) w parametrze świadomości religijnej zaznaczają się one jako podstawowa informacja oraz orientacja dotycząca życia ostatecznie zaangażowanego w relację z Bogiem – w formie zrealizowanej na różnym poziomie lub nawet tylko potencjalnie;

2) w parametrze uczuć religijnych takim osiągnięciem staje się swoista aura emocjonalna życia człowieka, który przyłączył się do wartości nadprzyrodzonych (np. podziw, radość, bojaźń przed wielkością Boga);

3) w parametrze wolnościowym (decyzje religijne) efekt zmiany rozwojowej charakteryzuje się autodecyzją dotyczącą obcowania z Bogiem i wejścia na drogę z otwartym horyzontem najwyższego znaczenia;

4) w dziedzinie więzi ze wspólnotą osób wierzących kształtuje się specyficzny przenośnik życia religijnego, który charakteryzuje się tendencją do uczestniczenia w życiu osób bardziej kompetentnych w sprawach łączności człowieka z Bogiem;

5) w dziedzinie praktyk religijnych efekty zmian rozwojowych zaznaczają się w motywacji i umiejętnościach realizacji tego, co jednostka wcześniej w życiu religijnym zaakceptowała, a później wybrała do realizacji. Są to więc wewnętrzne i zewnętrzne czynniki realizacji zasad zachowania religijnego;

6) moralność religijna wskazuje na osiągnięcia rozwojowe w dziedzinie zasad ujmowania dobra i zła moralnego, religijnych źródeł odróżniania dobra od zła, a także kryteriów szacowania wielkości dobra i zła;

7) efekty zmian rozwojowych widziane poprzez aspekt doświadczenia religijnego ukazują osiągnięcia dotyczące centralnego zagadnienia życia religijnego, a mianowicie ugruntowania człowieka w Rzeczywistości ostatecznej. Dokonuje się wtedy integracja i kondensacja, a nawet swoista weryfikacja życia religijnego;

8) osiągnięcia rozwojowe określone przez formy wyznania wiary dotyczą kompetencyjnej podstawy treściowej i zwięzłej życia religijnej. Niektóre osiągnięcia w tej dziedzinie, jak np. wiedza o Duchu Świętym niewiele mówią o życiu religijnym, ale brak tej wiedzy może być bardzo istotnym wskaźnikiem negatywnym.

Dopiero wtedy, gdy zaistnieją wszystkie istotne dla życia religijnego komponenty, staje się ono naprawdę prawdziwe i dobre, a brak któregośkolwiek z nich może to życie niemal zniweczyć. (Por. Yeago 1997).

Przedstawione osiągnięcia rozwojowe stanowią podstawę dalszych zmian progresywnych wyższego rzędu. Odbywa się to jednak drogą jakby okrężną. Dziecko np., które na wzór reprezentacji swoich rodziców ukształtowało w sobie obraz Boga, później w świetle tego obrazu ujmuje rodziców oraz inne rzeczy także ze sfery religijności. Występują tu więc konsekwencje wertykalne i horyzontalne typu jak gdyby sprzężenia zwrotnego. (Por. Waldmann 1997).

Efekty rozwoju religijności mają różną rangę ilościową i jakościową – jedne są bardziej, a inne mniej ważne. W obrębie praktyk religijnych np. najważniejsza jest otoczka sensu kultowego i motywacja religijna odpowiednich działań, np. motyw doświadczenia Sacrum, pragnienia i tęsknota za Bogiem, posłuszeństwo wobec nakazów Kościoła, zaakceptowane i uwewnętrznione wymogi

Drogi, zrozumienie symboli liturgicznych, potrzeba głębszych życiowych znaczeń, chęć kształtowania swojej tożsamości jako wyznawcy i świadka wiary Kościoła itp. (Por. Korsgaard i in. 1997; Simonton 1997).

Niektóre osiągnięcia rozwojowe – mimo że w układzie parametrów nie zostały wymienione – wydają się dla religijności doniosłe. Są to np. efekty zmian w zakresie języka religijnego, a dotyczące słów, zwrotów, stylu, metafor, symboli, figur, funkcji tego języka itp. Podobnie w zakresie piękna religijnego, zarówno czysto estetycznego jak i egzystencjalnego, w sytuacjach wyrażania jak i doznawania, przejawiającego się w każdym przeżyciu religijnym i emanującego ze zjawisk liturgicznych czy kultowych, zwyczajnego i bazującego na szczególnej wrażliwości człowieka itd. – zachodzą procesy decydujące o wyższej jakości życia religijnego. (Por. Watts 1996; Flavell i in. 1997).

Efekty zmian rozwojowych, które zostały przedstawione w jednej sferze religijności, są funkcją całej religijności i wszystkich sił człowieka. Osiągnięcia te później zwrotnie oddziałują na całą religijność i na całe życie ludzkie, często również nie bezpośrednio, ale za pośrednictwem innych czynników. Rozwój religijności dziecka zależy np. nie tylko od dotychczasowych jego osiągnięć w określonej dziedzinie, ale i od znaczeń, które ono odkrywa i przyswaja w swoim życiu w obecności rodziców oraz innych osób znaczących. (Por. Evans i in. 1997; Kerpelman, Lamkel 1997).

Na lepsze i liczniejsze efekty omawianych zmian wpływają źródłowe dla religijności pragnienia i obawy ludzkie. Pragnienia te dotyczą sensu i perspektywy życia, horyzontu nadziei, pełnego szczęścia, poszukiwanej prawdy, życia doskonałego. Obawy zaś, którym ma zaradzić religijność, to: ludzka słabość, lęk egzystencjalny, przeżycie zagrożenia, niepokój moralny, przeżycie własnej skończoności i ograniczoności oraz inne. (Por. Lerner 1997; McKenna, Myers 1997; McLennan i in. 1997).

Dodajmy i to, że efekty zmian w rozwoju religijności zaznaczają się nie tylko w strukturze i funkcji religijności, ale i w biegu ludzkiego życia danej jednostki. Efektem bowiem tych zmian jest umiejętność znalezienia się w „fabule” i jakby poważnego grania na odpowiedniej scenie świata, co pociąga za sobą umiejętność znalezienia się we własnej kontekstowo osadzonej biografii. (Por. Griesinger, Anderman 1997; Howe 1997).

VII. UWAGI KOŃCOWE

To, co dla religijności jest centralne na każdym poziomie jej rozwoju: czy jednostka w ogóle jest wierząca oraz jaki jest poziom jej zaangażowania i charakter jej wiary – odbija się również na rozwoju tej jednostki i na układzie zmian prowadzących do wyższej jakości życia z Bogiem.

Specyfika egzystencji i rozwoju człowieka, a zwłaszcza jego rozwoju religijnego, jest określona intensywnością przeżywania więzi z Bogiem. Dzięki temu osiąga on bycie naprawdę ludzkie i religijne. Jednocześnie zaś im bardziej ktoś staje się człowiekiem, tym ma większą szansę bycia bardziej religijnym. Jednostka może stawać się bardziej ludzka w dziedzinie zarówno duchowo-kulturowej, jak i psychicznej oraz biologiczno-fizycznej poprzez wszechstronne i dogłębne kształtowanie swej potencjalności i pełne jej realizowanie. Kontaktowanie się z Bogiem u takiej jednostki obejmuje coraz to inne sfery psychiczno-duchowe i w odniesieniu do coraz to innych momentów indywidualnego czasu historycznego. (Por. Fuenmayor 1997; Van Buren, Nowicki 1997).

Problemem staje się nie tylko to, jak rozwija się religijność, ale i to, jak ona organizuje ogólny rozwój człowieka. Problem ten wprowadza nas w zagadnienia funkcjonalnych aspektów religijności. Czy np. religijność daje podstawę i zapewnia poznawczo-motywacyjne środki do zmagania się z ostatecznymi problemami ludzkiego życia, takimi jak: śmierć, przygodność, bezsilność, nieprzewidywane szczęście, a także do konstruowania znaczeń obejmujących całą rzeczywistość; do wzbudzania, podtrzymywania i zaspokajania pragnień typu bycia szlachetnym, poświęcania się i heroizmu; zrozumienia życia, historii i zagadki wszechświata, a także życia wiecznego? (Por. Florin 1997).

Analiza zmian w rozwoju religijności wymaga uwzględnienia podstawowych niezmienników życia religijnego. Nadprzyrodzone np. występujące w indywidualnym życiu człowieka, w relacjach międzyludzkich, w kulturze – jest nieredukowalne do czegoś innego. Religijne zaś poznawanie czy przeżywanie odbywa się metodą niejako „od środka” – poprzez uczestniczenie w świecie religijnym. Co więcej: ujmując religijność wewnątrz egzystencji ludzkiej – odkrywamy jej immanentne i prawie biologiczne znaczenie w osiaganiu bycia źródłowo sobą. Język np. modlitwy jako specyficznie performatywny staje się środkiem konstruowania rzeczywistości, tworzenia sensu w świecie, interpretowania własnego doświadczenia itp. (Por. Bjorklund 1997; Cheng 1997).

Należałoby również zaakcentować szczególne, specyficzne reguły życia religijnego i jego rozwoju. I tak np. przeciwieństwem prawdy wiary nie jest

falsz, ale coś gorszego, bo brak zaangażowania. Analogicznie rzecz biorąc, przeciwieństwem rozwoju religijnego nie jest zastój, ale coś gorszego – destrukcja. Wspomniany zaś rozwój zaczyna się od czegoś małego i niepozornego, np. od zachowania uważnego i kontrolowanego podczas uczestniczenia w jakiegokolwiek aktywności religijnej wspólnoty osób wierzących. Prowadzi to do czegoś wielkiego: ukształtowania transgresyjnego potencjału rozwojowego. Potencjał ten inspiruje i dynamizuje człowieka do transcendowania i przejścia w kierunku orientacji transformacyjnej, a także nieustannego bycia w drodze. (Por. Lycan 1996; Nastoulas 1997).

Wydaje się, że nawet u człowieka żyjącego według tzw. motywacji rozwojowej – więź z Bogiem jest czymś nadzwyczajnym. Może się ona wydarzyć lub nigdy nie zaistnieć. Może być progresywna lub zanikająca. Może pojawić się nagle lub też rozwijać się stopniowo od form zaczątkowych i najprostszych aż do pełnych i skomplikowanych. Może dokonywać się polepszanie kierunku jej rozwoju, dynamiki czy tempa zmian albo też pogarszanie. Nawet o wielkich świętych – w aspekcie ich więzi z Bogiem – niekiedy mówimy: „Temu to się udało”, a o ludziach stanowiących ich przeciwieństwo: „Otrzymał tyle szans, a wszystkie zmarnował”. (Por. Miles, Carey 1997; Zajonc, Mullally 1997).

Psychologiczne efekty więzi z Bogiem na wyższych poziomach rozwoju religijnego są czymś doświadczalnym i weryfikowalnym. Konsekwencją i swoistą weryfikacją tej więzi jest pokój umysłu, akceptacja swojego życia i przekonanie, że szczęście lub doświadczony sukces są rezultatem Drogi (lub religijnego uczestnictwa). Efektem więzi z Bogiem, podobnie jak „normalną” funkcją religijności, jest adekwatny system wartości, poczucie bezpieczeństwa i zaufania, autoidentyfikacja, identyfikacja z grupą, funkcje autopsychoterapeutyczne, realizacja procesu transcendowania, radzenie sobie w sytuacjach ekstremalnych i inne. Oczywiście, w tym wszystkim życiodajna jest religijność realna w przeciwieństwie do jedynie deklarowanej lub życzeniowej. Dopiero długie i rzetelne życie religijne może sprawić to, że człowiek znajdzie się w sytuacji najwyższych form zaangażowanego istnienia. (Por. Gentner, Markman 1997; Houdé 1997).

BIBLIOGRAFIA

- Acredolo L., Goodwyn S. (1997). Furthering our understanding of what humans understand. *Human Development*, 40, 25-31.
- Avia M. D. (1997). Personality and positive emotions. *European Journal of Personality*, 11, 33-56.

- Baltes P. B. (1997). On the incomplete architecture of human ontogeny: selection, optimization, and compensation as foundation of developmental theory. *American Psychologist*, 52, 366-380.
- Bamberg M. (1997). Culture, words and understanding. *Culture and Psychology*, 3, 183-194.
- Banerjee M. (1997). Hidden emotions: preschoolers' knowledge of appearance – reality and emotion display rules. *Social Cognition*, 15, 107-132.
- Baron J. (1997). The illusion of morality as self – interest: a reason to cooperate in social dilemmas. *Psychological Science*, 8, 330-335.
- Baumeister R. F., Schütz A. (1997). Das tragische Paradoxon selbstschädigenden Verhaltens: Mythos und Realität. *Psychologische Rundschau*, 48, 67-83.
- Biel A., Fransson N., Dahlstrand U. (1997). Moral values assigned to real-life events. *Scandinavian Journal of Psychology*, 38, 21-28.
- Bjorklund D. F. (1997). In search of a metatheory for cognitive Development (or Piaget is dead and I don't feel so good myself). *Child Development*, 8, 144-148.
- Bootzin R. (1997). Examining the theory and clinical utility of writing process. *Psychological Science*, 8, 167-169.
- Bruner J. S., Olver R. R., Greenfield P. M. et al. (red.)(1996). *Studies in Cognitive Growth*. New York.
- Bryant P., Roazzi A. (1997). Explicitness and conservation: social class differences. *International Journal of Behavioral Development*, 21, 51-70.
- Bulkeley K. (1995). Psychological and spiritual development in childhood. *Religious Studies Review*, 21, 86-90.
- Busemeyer J., McDaniel M. A., Byun E. (1997). The abstraction of intervening concepts from experience with multiple input-multiple output causal environments. *Cognitive Psychology*, 32, 1-48.
- Catechesis (1995). Pilgrims and storytellers. *Juventus Iglesia Esperanza*, 72-89.
- Charlton B. G. (1997). The inequity of inequality: egalitarian instincts and evolutionary psychology. *Journal of Health Psychology*, 2, 413-426.
- Cheng P. W. (1997). From covariation to causation: a causal power theory. *Psychological Review*, 104, 367-405.
- Church A. H. (1997). Do you see what I see? An exploration of congruence in ratings from multiple perspectives. *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 983-1020.
- Cosmides L., Tooby J. (1996). Are humans good intuitive statisticians after all? Rethinking some conclusions from the literature on judgment under uncertainty. *Cognition*, 58, 1-73.
- Dorahy M. J., Schumaker J. F., Krishnamurthy B., Kumar P. (1997). Religious ritual and dissociation in India and Australia. *The Journal of Psychology*, 131, 471-476.
- Evans D. W., Leckman J. F., Reznick J. S., Henshaw D., King R. A., Pauls D. (1997). Ritual, habit and perfectionism: the prevalence and development of compulsive – like behavior in normal young children. *Child Development*, 68, 58-67.
- Flavell J. H., Green F. L., Flavell E. R., Grossman J. B. (1997). The development of children's knowledge about inner speech. *Child Development*, 68, 39-47.
- Florin A. (1997). Le laboratoire de psychologie <éducation, cognition, développement>. *Psychologie et Education*, 28, 7-10.
- Frankovsky M., Baumgartner F. (1997). Behavior strategies in demanding life situations. *Studia Psychologica*, 39, 103-110.

- Fruyt M. (1996). La syntaxe de l'infinitif en latin tardif: Reflexions sur la nature des processus évolutifs. *Recherches Augustiniennes*, 29, 43-73.
- Fuenmayor R. (1997). The historical meaning of present systems thinking. *Systems Research and Behavioral Science*, 14, 235-248.
- Gellatly A. (1997). Why the young child has neither a theory of mind nor a theory of anything else? *Human Development*, 40, 32-50.
- Gentner D., Markman A. B. (1997). Structure mapping in analogy and similarity. *American Psychologist*, 52, 45-56.
- Giambalvo C., Kelly J., Ryan P., Tobias M. L. (1996). Ethical standards for thought reform consultants. *Cultic Studies Journal*, 13, 95-106.
- Gibbs R. W., Moise J. F. (1997). Pragmatics in understanding what is said. *Cognition*, 62, 51-74.
- Goodnow J. J. (1997). Change within limits. *Human Development*, 40, 91-95.
- Griesinger T., Anderman E. M. (1997). Motivation to learn about current events. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 3, 193-212.
- Guin B., Semper T., Jorgensen L. (1996). Perceived leisure freedom and activity. Involvement among mexican american adolescents. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 18, 356-366.
- Gump B. B., Kulik J. A. (1997). Stress, affiliation and emotional contagion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 305-319.
- Helwig Ch. C. (1997). The role of agent and social context in judgments of freedom of speech and religion. *Child Development*, 68, 484-495.
- Houdé O. (1997). Développement cognitif et inhibition. De l'erreur A-non-B aux biais de raisonnement. *Psychologie Française*, 42, 23-30.
- Howe M. L., Courage M. L. (1997). The emergence and early development of autobiographical memory. *Psychological Review*, 104, 499-523.
- Howe M. J. (1997). Beyond psychobiography: Towards more effective syntheses of psychology and biography. *British Journal of Psychology*, 88, 235-248.
- Huber R. (1997). Vom Bild zur Idee. *Analytische Psychologie*, 28, 1-18.
- Hummel J. E., Holyoak K. J. (1997). Distributed representations of structure: a theory of analogical access and mapping. *Psychological Review*, 104, 427-466.
- Hunsberger B., Alisat S., Pancer S. M., Pratt M. (1996). Religious fundamentalism and religious doubts: content, connections and complexity of thinking. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6, 201-220.
- Imai M., Gentner D. (1997). A cross-linguistic study of early word meaning: universal ontology and linguistic influence. *Cognition*, 62, 169-200.
- Johnson E. L. (1997). Christ, The lord of psychology. *Psychology Journal of Theology*, 25, 11-27.
- Johnston L., Locke V., Giles L., Rattary K. (1997). The good, the bad and the ugly. *Journal of Applied Social Psychology*, 27, 725-741.
- Kaldestad E. (1996). The empirical relationships between standardized measures of religiosity and personality/mental health. *Scandinavian Journal of Psychology*, 37, 205-220.
- Keltikangas-Järvinen L., Terav T. (1996). Social decision making strategies in individualist and collectivist cultures: a comparison of Finnish and Estonian adolescents. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 27, 714-731.

- Kendler K. S., Gardner Ch. O., Prescott C. A. (1997). Religion, psychopathology, and substance use and abuse: a multimeasure, genetic-epidemiologic study. *The American Journal of Psychiatry*, 154, 322-329.
- Kerpelman J. L., Lamkel L. K. (1997). Anticipation of future identities: a control theory approach to identity development within the context of serious dating relationships. *Personal Relationships*, 4, 47-62.
- Korsgaard M. A., Meglino B. M., Lester S. W. (1997). Beyond helping: do other-oriented values have broader implications in organizations? *Journal of Applied Psychology*, 82, 160-177.
- Laurence P. (1997). Les représentations de la domina chez Jérôme. *Recherches de Science Religieuse*, 85, 41-55.
- Lerner M. J. (1997). What does the belief in a just world protect us from: the dread of death or the fear of undeserved suffering? *Psychological Inquiry*, 8, 29-32.
- London M., Casey J., Chatterjee S., Hurley A. (1997). Effects of information frame, response frame and goal on personnel decision making. *The Journal of Psychology*, 131, 225-240.
- Lopez F. G., Gover M. R., Leskela J., Sauer E. M., Schirmer L., Wyssmann J. (1997). Attachment styles, shame, guilt, and collaborative problem-solving orientations. *Personal Relationships*, 4, 187-199.
- Lycan W. G. (1996). *Consciousness and experience*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Maccari C. (1996). La „mistica cosmica” del New Age. *Religioni e Sette nel Mondo*, 6, 16-36.
- Maraschin J. (1995). A linguagem ontológico-existencialista de Tillich. *Paul Tillich: trinta anos depois. Introducao à Teologia Sistemática*, 10, 73-81.
- McAdams D. P., Diamond A., Aubin E. de St., Mansfield E. (1997). Stories of commitment: the psychosocial construction of generative lives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 678-694.
- McKenna F. P., Myers L. B. (1997). Illusory self-assessments: can they be reduced? *British Journal of Psychology*, 88, 39-51.
- McLennan J., Stewart C. A., Pollard A. C., Anastasios J., Akande A., McLennan L. J. (1997). Using metaphors to assess anticipatory perceptions of personal death. *Journal of Psychology*, 131, 333-342.
- Medin D. L., Lynch E. B., Coley J. D. (1997). Categorization and reasoning among tree experts: do all roads lead to Rome? *Cognitive Psychology*, 32, 49-96.
- Meyer D. E., Kieras D. E. (1997). A computational theory of executive cognitive processes an multiple-task performance: part 1. Basic mechanism. *Psychological Review*, 104, 3-65.
- Miles D. R., Carey G. (1997). Genetic and environmental architecture of human aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 207-217.
- Morris R. C. (1997). Intentions, self-monitoring and abnormal experiences. *Philosophical Psychology*, 10, 77-84.
- Myerson J., Hale S., Chen J., Lawrence B. (1997). General lexical howing and the semantic priming effect: the roles of age and ability. *Acta Psychologica*, 96, 83-101.
- Nardi B. (red.) (1996). *Context and consciousness*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Nastoulas T. (1997). Blindsight and consciousness. *American Journal of Psychology*, 110, 1-34.
- Needham A., Baillargeon R. (1997). Object segregation in 8-month-old infants. *Cognition*, 62, 121-149.

- Newman L. S., Duff K. J., Baumeister R. F. (1997). A new look at defensive projection: thought suppression, accessibility, and biased person perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 980-1001.
- O'Connor K. V. (1996). Reconfiguring the emotions in the psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6, 165-173.
- Oppenheim D., Emde R. N., Warren S. (1997). Children's narrative representations of mothers: their development and associations with child and mother adaptation. *Child Development*, 68, 125-138.
- Orchard A. (1997). Assessing the relationship between three christian theologies of creation and environmental concern. *Journal of Beliefs and Values*, 18, 59-67.
- Özesel M. M. (1997). Die „Spirituelle Osmose“ – Sufische Betrachtungen zur Meister-Schüler Beziehung. *Dialog der Religionen*, 7, 53-66.
- Peters G., Cammaert M. F., Czapirski J. (1997). Unrealistic optimism and positive-negative asymmetry: a conceptual and cross-cultural study of interrelationships between optimism, pessimism, and realism. *International Journal of Psychology*, 32, 23-34.
- Pipp-Siegel S., Foltz C. (1997). Taddler's acquisition of self/other knowledge: ecological and interpersonal aspects of self and other. *Child Development*, 68, 69-79.
- Posavac S. S., Sanbonmatsu D. M., Fazio H. (1997). Considering the best choice: effects of the salience and accessibility of alternatives on attitude – decision consistency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 253-261.
- Prilleltensky I. (1997). Values, assumptions and practices of psychological discourse and action. *American Psychologist*, 52, 517-535.
- Przetacznik-Gierowska M., Tyszkowa M. (1996). *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*. Warszawa: PWN, t. 1.
- Puffal P. (1997). Framing a developmental psychology of art. *Human Development*, 40, 169-180.
- Rogoff B., Hofsten C. (1997). Developing human development. *Human Development*, 40, 1-6.
- Rottenstreich Y., Tversky A. (1997). Unpacking, repacking and anchoring: advances in support theory. *Psychological Review*, 104, 406-415.
- Roussillon R. (1997). La fonction symbolisante de l'object. *Revue Francaise de Psychanalyse*, 61, 399-414.
- Sarid M., Breznitz Z. (1997). Developmental aspects of sustained attention among 2-to 6-year-old children. *International Journal of Behavioral Development*, 21, 303-312.
- Schumacher B. (1997). Kommunikation in Beratungssituationen als Balancierte Unterschiedsproduktion. *Familiendynamik*, 22, 83-113.
- Schütz A. (1997). Interpersonelle Aspekte des Selbstwertgefühles: Die Beschreibung der eigenen Person im sozialen Kontext. *Zeitschrift für Socialpsychologie*, 28, 92-108.
- Schweidler W. (1996). Zur ontologischen Dimension der Lieb-Seele-Problematik. *Zeitschrift für Parapsychologie und Grenzgebiete der Psychologie*, 38, 6-19.
- Sensibaugh Ch., Yarab P. E. (1997). Newlyweds' family-formation preferences. *The Journal of Psychology*, 131, 530-540.
- Shah J., Higgins E. T. (1997). Expectancy value effects: regulatory focus as determinant of magnitude and direction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 447-458.
- Simonton D. K. (1997). Creative productivity: a predictive and explanatory model of career trajectories and landmarks. *Psychological Review*, 104, 66-89.

- Smyers K. A. (1996). „My own Inari”: personalization of the deithy in Inari worship. *Japanese Journal of Religious Studies*, 23, 85-116.
- Subbotsky E. (1997). Explanations of unusual events: phenomenalistic causal judgments in children and adults. *British Journal of Developmental Psychology*, 15, 13-36.
- Svenson O., Malmsten N. (1996). Post-decision consolidation over time as a function of gain or loss of an alternative. *Scandinavian Journal of Psychology*, 37, 302-311.
- Tarr M. J., Bülthoff H. H., Zabinski M., Blanz V. (1997). To what extent do unique parts influence recognition across changes in viewpoint? *Psychological Science*, 8, 282-289.
- Taylor M., Carlson S. M. (1997). The relation between individual differences in fantasy and theory of mind. *Child Development*, 68, 436-455.
- Toyohiko K. (1996). The religious life of the Japanese. *The Japan Christian Review*, 62, 67-73.
- Ulanov A. B. (1997). Transference, the transcendent function, and transcendence. *Journal of Analytical Psychology*, 42, 119-138.
- Van Buren A., Nowicki S. Jr. (1997). Awareness of interpersonal style and self-evaluation. *The Journal of Social Psychology*, 134, 429-434.
- Vedeler L. (1997). Dramatic play: a format for „literate” language? *British Journal of Educational Psychology*, 67, 153-167.
- Waldman M. R. (1997). Wissen und Lernen. *Psychologische Rundschau*, 48, 84-100.
- Walesa Cz. (1992). Quasi-religijne zachowania dzieci 8-15-miesięcznych (badania rozwojowe nad ontogenetycznymi początkami religijności). W: A. Januszewski, P. Oleś, T. Witkowski (red.), *Wykłady z psychologii w KUL*. Lublin: RW KUL, t. 6, s. 157-224.
- Walesa Cz. (1994a). Doświadczenia religijne młodzieży. W: T. Ożóg (red.), *Nauki społeczne o młodzieży*. Lublin, s. 107-138.
- Walesa Cz. (1994b). Rozwój religijności dziecka (zarys problematyki psychologicznej). *Roczniki Filozoficzne*, 42 (4), 97-117.
- Walesa Cz. (1996). Czynniki rozwoju religijności (analiza psychologiczna). W: A. Januszewski, P. Oleś, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w KUL*. Lublin: RW KUL, t. 8, s. 41-58.
- Walesa Cz. (w druku). Struktura religijności człowieka (analiza psychologiczna).
- Walesa Cz., Rzechowska E. (1996). Możliwości w rozwoju religijności dzieci i młodzieży. *Forum Psychologiczne*, 1 (1-2), 19-26.
- Walesa Cz., Rzechowska E. (1997). Specyfika strefy najbliższego rozwoju religijnego dziecka (studium psychologiczne). *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Psychologiczne*, zeszyt 180, 41-50.
- Watts F. (1996). Emotion and religion revisited: a response to O'Connor and Averill. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6, 175-179.
- Wegner D. M. (1997). When the antidote is the poison: ironic mental control processes. *Psychological Science*, 8, 148-150.
- Wertsch J. V. (1997). Introduction: narrative tools of history and identity. *Culture and Psychology*, 3, 5-20.
- Worley S. (1997). Belief and consciousness. *Philosophical Psychology*, 10, 41-56.
- Wulff D. M. (1996). Between the object and the eye of the beholder: thoughts on making the psychology of religion more interesting. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 6, 151-157.
- Yeago D. S. (1997). Messiah's people: the culture of the church in the midst of the nations. *Pro Ecclesia – A Journal of Catholic and Evangelical Theology*, 6, 146-171.

Zajonc R. B., Mullally P. R. (1997). Birth order: reconciling conflicting effects. *American Psychologist*, 52, 685-699.

ANEKS

A. ZESTAW PYTAŃ DO EKSPLOKACYJNEGO BADANIA RELIGIJNOŚCI OSÓB W WIEKU OD 12 DO 24 LAT

I. ŚWIADOMOŚĆ RELIGIJNA

1. Chrystus w drugim człowieku – jak to rozumiesz?
2. Jaki jest twój sposób myślenia w sytuacji życiowo trudnej?
3. W jaki sposób wiedza religijna oświeca twoje życie?
5. Opisz zmiany przełomowe w swojej świadomości religijnej. [Opisz, jakie zmiany przełomowe w twojej świadomości religijnej prawdopodobnie wystąpią: a) za 2 lata, b) za 10 lat, c) pod koniec twego życia.]

II. UCZUCIA RELIGIJNE

1. Jakie uczucia religijne działają w twoim codziennym życiu?
2. Jakie uczucia negatywne towarzyszą twojej relacji z Bogiem?
3. W jakich sytuacjach przeżywasz religijne uniesienie, fascynację, entuzjazm?
4. Kiedy i jak przeżywasz piękno religijne?

III. DECYZJE RELIGIJNE

1. Czym kierujesz się w decyzjach życiowych?
2. Jakie ponosisz koszty dla dochowania wierności Bogu?
3. Jakie jest twoje poczucie interwencji Bożej w najważniejszych decyzjach życiowych?
4. Gdybyś mógł rozpocząć od nowa swoje życie religijne, to co zmieniłbyś w twoim sposobie decydowania? [Jak myślisz, co zmienisz w swoim sposobie decydowania: a) za 2 lata, b) za 10 lat, c) pod koniec swojego życia.]

IV. WIĘŹ ZE WSPÓLNOTĄ OSÓB WIERZĄCYCH

1. Do czego pociąga cię, wzywa czy apeluje wspólnota religijna?
2. Jak realizujesz swoją odpowiedzialność za Kościół?
3. Jak więź ze wspólnotą osób wierzących wpływa na twoje życie?
4. Jakimi wzorcami oraz ideałami wspólnoty osób wierzących kierujesz się w swoim życiu?

V. PRAKTYKI RELIGIJNE

1. Jakie podejmujesz praktyki religijne?
2. Co pomaga ci w spełnianiu praktyk religijnych?
3. Co przeszkadza ci w podejmowaniu praktyk religijnych?
4. Jak przeżywasz swoje uczestnictwo w liturgii?

VI. MORALNOŚĆ RELIGIJNA

1. Jakimi kryteriami posługujesz się w rozpoznawaniu dobra i zła moralnego?

2. Jak radzisz sobie z tym, co przeszkadza ci w kontaktach z Bogiem i ludźmi?
3. Jak radzisz sobie z niejednolitym ocenianiem ważnych wydarzeń przez autorytety moralne?
4. Jak rozumiesz zasadę „Kochaj i czyn, co chcesz?”

VII. DOŚWIADCZENIA RELIGIJNE

1. Jak przeżywałeś momenty dotknięcia przez Boga, czyli wyraziście doświadczenie Jego działania w twoim życiu? [Jakich doświadczeń religijnych spodziewasz się w swoim życiu i jakiego ich przeżywania: a) za 2 lata, b) za 10 lat, c) pod koniec twego życia.]
2. W jaki sposób doświadczenia religijne wpływały na twoje życie?
3. W jaki sposób odróżniasz w swoim życiu i w życiu innych osób doświadczenia autentycznie religijne od niereligijnych?
4. W jaki sposób uczestniczenie w życiu Bożym pomaga ci w ujmowaniu „od środka” różnych spraw egzystencjalnych?

VIII. FORMY WYZNANIA WIARY

- 1a. Jak wygląda twój osobisty kontakt z Bogiem? (gdy badany nie wspomina o modlitwie, dopytujemy: Jak wygląda twoja modlitwa?).
2. Poczucie odniesionej do Boga tajemnicy w twoim życiu – powiedz coś o tym.
3. Jak zachowujesz się w sytuacji wystawienia Twojej wiary na poważną próbę?
4. Jak patrzysz na życie wieczne poprzez Twoje uczestniczenie w Eucharystii?

B. INSTRUKCJA DO BADANIA RELIGIJNOŚCI MŁODZIEŻY

1. Prezentacja badacza

Nazywam się... Jestem studentem Instytutu Psychologii KUL. Interesuję się życiem religijnym młodzieży. Chciałbym napisać pracę naukową na ten temat.

Wszelkie uzyskane od ciebie informacje będą objęte tajemnicą, a jeżeli zostaną użyte w pracy naukowej, to w sposób anonimowy.

Nawiązywanie kontaktu (na tym może kończyć się pierwsze spotkanie).

2. Zaproszenie do przedstawienia biografii religijnej

Zechciej teraz przedstawić swoją biografię religijną. Może to być opis czy opowieść o ważniejszych wydarzeniach religijnych w twoim życiu – akcentując wpływ rodziców na twoje życie religijne.

Ewentualnie po całym badaniu wracamy do biografii religijnej.

3. Ustalenie aktualnego poziomu rozwoju religijności osoby badanej za pomocą jej swobodnej wypowiedzi oraz wywiadu eksploracyjnego

Zechciej teraz bardziej szczegółowo przedstawić swoje aktualne życie religijne w dziedzinie...

Eksploracja dotyczy głównie tych parametrów, w których osoba badana nie udzieliła wypowiedzi satysfakcjonujących.

4. Ustalenie poziomu rozwoju religijności antycypowanej

Zechciej teraz przedstawić swoje życie religijne, tak jak je sobie rozsądnie wyobrażasz

- (a) – najpierw za 2 lata,
- (b) – potem za 10 lat,
- (c) – i jeszcze pod koniec twego życia.

Co się w twojej religijności zmieni? A jaki będzie twój osobisty świat i co się w nim zmieni?

Następują swobodne wypowiedzi odnośnie do (a), (b), (c), a potem – wywiad eksploracyjny, dotyczący swobodnych wypowiedzi i w końcu: pytania (cały zestaw pytań do p. 3 i 4).

5. Uwagi dotyczące opracowywania wyników badań

Przy kategoryzowaniu oraz interpretowaniu, a zwłaszcza wyjaśnianiu wyników badań zwrócić uwagę na:

- (1) procesy, np. na procesy autentycznie religijne i quasi- lub pseudoreligijne, na procesy zachowań zwyczajnych i nadzwyczajnych (parapsychicznych);
- (2) stany trwałe i przelotne (lub cechy), np. poczucie zjednoczenia z Bogiem, poczucie własnej grzeszności itp.
- (3) dynamizmy, np. przejawy zaangażowania (entuzjazmu, fascynacji, uniesienia) i kontroli, przejawy nadzwyczajnej wrażliwości czy oschłości;
- (4) czynniki (uwarunkowania), np. wpływy kontekstowe, dynamika wpływu rodziców itp.
- (5) egzystencjalnie znaczące wydarzenia, problemy, fakty, np. określone wydarzenia i problemy egzystencjalne mogą stać się wtedy znaczące, gdy dana osoba ujmuje je w kategoriach swojej wiary, w duchu Kościoła itp.
- (6) styl, unikalność, osobiste przeżycie, np. kryzysy, konflikty, trudności i sposoby radzenia sobie z nimi;
- (7) zmiany istotne i kryterialne z punktu widzenia przejść rozwojowych.

THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CHANGES IN THE DEVELOPMENT OF HUMAN RELIGIOUSNESS

S u m m a r y

The development of religiousness is consequent on the changes towards a higher quality of the ties between man and God. There are changes specific for the development of religiousness. They embrace the following mental processes, e.g. transcending; developmental achievements, e.g. the appropriate concept of God, various internal transformations and others. The development under discussion stresses a holistic approach to religiousness in its existential, situational, and ecological aspect. Operationally speaking, the highest stage in the development of religiousness, as defined by means of the empirical research on the masters of internal life, and such is the criterion of tracing the direction of changes. The determinants of that direction being such psychological factors of religiousness as: 1) freedom, 2) consciousness, 3) love, 4) happiness and others, as well as content factors: 1) imitation of Jesus Christ, 2) unification with God, 3) internal participation with the Church in existential problems, 4) living in the presence of

God, and others. The direction of the religious development may also be identified and supported by "following the master." The master may also be a Saint, who is a pattern of life for a person. The effects of changes, that is achievements in the development of religiousness, most often bear the character of gradual and cumulative gains. They are continual, and at the same time in each period of life are completed with a kind of fulfillment, combined with a desire to keep on perfecting the religious life.

Translated by Jan Klos